

KIS JÁNOS:

A JALTAI DILEMMA A NYOLCVANAS ÉVEK DEREKÁN

Előadás. Felolvasták – a szerző távollétében – 1985. február 6-án a nyugat-berlini Internationales Konferenz-Zentrumban az Arbeitsgemeinschaft Ost–West Dialog rendezésében tartott konferencián. A Budapesten élő szerző nem kapott kiutazási engedélyt.

Jalta a közfelfogásban Európa kettéosztását, Kelet-Európa szovjet megszállás alá került országainak függő helyzetét jelképezi. Aki Jaltára hivatkozik, általában arra utal, hogy a nyugati hatalmak elismerték: a térség országainak gazdasági, politikai és társadalmi berendezkedését a Szovjetunió határozza meg, és a neki megfelelő rendszer megóvása érdekében akár katonai erőszakot is alkalmazhat. Semmi kétség, a közkeletű szóhasználat nem áll távol attól, ahogyan a jaltai megállapodások hosszú távra érvényes tartalmát maguk a nagyhatalmak vezetői értelmezik. Ismeretes, hogy 1968 augusztusában Brezsnyev diplomáciai úton tudakolta Johnson akkori amerikai elnöktől: változatlanul elismeri-e az Egyesült Államok a jaltai és a potsdami értekezletek eredményeit. 18-án megérkezett a válasz: Csehszlovákia és Románia esetében fenntartás nélkül elismeri; Jugoszláviáról – szükség esetén – még tárgyalni kell. 21-én hajnalban a szovjet csapatok megszállták Prágát...

Ha a jaltai megállapodások valóban ezt jelentik, akkor nehéz politikai dilemma előtt állnak mindazok, akiknek fontos Kelet-Európa sorsa. Mert Jalta egyszersmind az európai béke egyik biztosítója is. Amint valamelyik fél érvénytelennek nyilvánítja a jaltai megállapodásokat, összeomlanak az európai béke keretei.

Tehát: vagy-vagy. Vagy el akarjuk hárítani a háborús veszélyt, de akkor tudomásul kell vennünk, hogy a béke megőrzése a Szovjetunió csendőr-szerepének elismerésétől függ. Vagy azt kívánjuk, hogy a nagyhatalmak vessék el a jaltai egyezményt, de akkor azzal kell szembenéznünk, hogy háborús helyzet alakul ki Európában.

Mit lehet kezdeni ezzel a dilemmával? A legkönnyebb megoldás az volna, ha elkerülhetnénk. Azaz, ha komolyan számítani lehetne rá, hogy a szovjet állam olyan helyzetbe kerül, amelyben nem kíván vagy nem tud élni a jaltai megállapodás által szentesített hatalmával. Egy ilyen lehetőséget vázoltak fel a KOR szószólói a 70-es évek második felében. Valamelyik kelet-európai országban a pártállam hierarchikus rendjén kívül álló, de szervezett s épp ezért önkorlátozásra képes társadalmi mozgalom jön létre. Ha megalkusznak vele, szavatolni tudja a szovjet állam geopolitikai érdekeit, cserében valamilyen körülhatárolt, ám értelmes pluralizmusért. Ha nem hajlandók megalkudni vele, a katasztrófát kockáztatják. Ilyen körülmények között nem kizárt, hogy a moszkvai vezetők és helyi embereik az ésszerűbb megoldás, a kisebbik rossz mellett döntenek.

Az önkorlátozó társadalmi mozgalom eszméje nézetem szerint 1981. december 13. után is értékes, termékeny formula marad. Azonban 80–81 tapasztalatai komoly fogyatékoságaira is rávilágítanak. A mi kérdésünk vonatkozásában arra, hogy az egyezkedésre képes társadalmi mozgalom megszerveződése bár szükséges, ámde nem elégséges feltétele a szovjet vezetők megegyezési hajlandóságának. Ameddig a nemzetközi államrendszerben elfogadott gyakorlat lehet, hogy a Szovjetunió végső esetben erőszakhoz nyúl, addig a bizonytalan kimenetelű kompromisszumoknál többre tartják a kiszámítható fegyveres megoldást.

Fel szokott merülni még, hogy 56, 68, 80–81 esetleg egyszerre több országban ismétlődik meg, s ezért nem tud a Szovjetunió katonai erővel rendet csinálni; vagy hogy a szovjet hatalmi gépezet belső válsága bénítja meg a fellépést; vagy hogy a demokratikus megújulás magából a Szovjetunióból indul ki. Ezek elképzelhető, de előre nem látható eshetőségek, s ezért itt nem kell foglalkoznunk velük. Elég, ha annyit mondunk: ha arra építjük reményeinket, hogy Jalta dilemmáját meg lehet kerülni, akkor a pusztá jószerencsére hagyatkozunk.

Ezzel az eredménnyel mindig nagyon nehéz megbékülni, de ma különösképpen az. A Jaruzelski-puccs óta Kelet-Európa politikai zsákutcában van. A helyzet tarthatatlan, és nemcsak Lengyelországban, ahol a hatalom nem képes felszámolni a föld alá szorított Szolidaritást, de a Szolidaritás sem képes kiharcolni, hogy újra elismerjék. Az egész térséget általános gazdasági válság veti vissza. Ahogy kimerültek a korlátlanul rendelkezésre álló, olcsó szovjet nyersanyag- és energiatartalékok, ahogy megfogyatkozott a munkába állítható népességtömeg, ahogy növekedtek a hadikiadások, ahogy élesebbé vált a világpiaci verseny, és a környezeti károk kezdtek érzékelhető gazdasági költséget okozni, a kelet-európai országok szovjet típusú gazdasági rendszerei képtelenné váltak a megszokott ütemű növekedésre. De az elodázhatatlan gazdasági reformokhoz hiányzanak a politikai feltételek. Stagnálás, leromlás, kilátástalanság mindenfelé. Kelet-Európát ma az a veszély fenyegeti, hogy visszazúllik a harmadik világ fejlődésképtelen, önkényuralmi diktatúrái közé.

Errefelé közhelyszámba megy, hogy Jalta juttatott bennünket ebbe a zsákutkába. De ugyanilyen közhely az is, hogy Jaltán nincs mód változtatni. Vizsgáljuk meg: igaz-e ez a hiedelem. Nézzünk szembe a jaltai dilemmával. Bizonyos-e, hogy ha érvénytelenítik a jaltai megállapodásokat, ezzel óhatatlanul felborítják az európai status quo-t? És bizonyos-e, másfelől, hogy ha a jaltai megállapodásokat fenntartják, ezzel mindenre, katonai erőszak alkalmazására is feljogosítják a szovjet államot?

Jalta egyoldalú felmondása nyilvánvalóan háborús helyzetet idézne elő. Persze, ha tárgyalások útján, közös elhatározással érvénytelenítenék a jaltai megállapodásokat, ez nem fenyegetné a békét. Erre azonban nincs komoly esély. A jaltai (és potsdami) egyezményre egy sor igen fontos további szerződés épül, amelyek a jelenlegi európai viszonyokat szabályozzák: Lengyelország szerződése az NDK-val és az NSZK-val, a két német állam közötti megállapodás, a Berlinről szóló négyhatalmi egyezmény, az NSZK és az NDK felvétele az ENSZ-be, a Helsinki Zárónyilatkozat, és így tovább. Nincs olyan felelős hatalom, amely mindezt egyszerre kétségessé kívánná tenni. Az pedig végképp nem világos, hogy épp a Szovjetunió miatt menne bele az ilyen átfogó újrarendezésbe, hogy mit kaphatna cserébe a szovjet állam, ami megérné a számára, hogy elfogadja több évtizedes diplomáciai erőfeszítései

legfőbb eredményeinek semmivé tételét. Egyszer már lezárt ügyeket amúgysem lehet alapos ok nélkül újra vita tárgyává tenni. Ám a II. világháború által felvetett kérdések közül most már csupán egyetlenegy nincs teljesen lezárva: a győztes hatalmak nem kötöttek formális békeszerződést a Harmadik Birodalom utódállamaival. Ezen kellene tehát kezdeni, minden más változás a német kérdés ilyen vagy olyan rendezéséből folynék. Csakhogy nem véletlen, hogy a német békeszerződést gondosan megkerülték a 70-es években, amikor véglegesítették az 1945-ös európai határokat, rögzítették Berlin státuszát, s az NDK-t és az NSZK-t befogadták a teljesjogú, általánosan elismert államok közé. A békekötéskor ugyanis egyértelműen és nyilvánosan el kellene döntenie, hogy Németország kettéosztása végleges vagy átmeneti állapot-e. Nem hiszem, hogy a németek többsége kész volna elfogadni az egységes német nemzet végérvényes kettészakítását; az egyik német állam, az NSZK alkotmányos Alaptörvényében is azonosul az újraegyesítés eszméjével. A kettéosztás nemzetközi jogi véglegesítése tehát rendkívül nagy ellenállásba ütköznék. Ám az újraegyesítés is. És ne feledjük, nem csupán a Szovjetunió részéről. Bizonyos, hogy ez a kilátás komoly aggodalmat váltana ki Németország legnagyobb nyugati és keleti szomszédaiból, Franciaországból és Lengyelországból. Így hát a német kérdés rendezése legfőljebb az eredménye lehet, de nem a kiindulópontja, az átfogó európai újrendezésnek.

Jalta békés hatálytalanítása tehát nagyon távoli eshetőségnek látszik; a belátható jövőben valószínűleg adottnak kell tekintenünk a jaltai kereteket. S ezzel elérkeztünk dilemmánk másik ágához: bizonyos-e, hogy ha az európai status quo változatlanul a jaltai megállapodásokra épül, akkor a Szovjetunió mindenhez, katonai erőszak alkalmazásához is szabad kezet kap Kelet-Európa megszállt részében?

A válasz egyáltalán nem olyan kézenfekvő, mint ahogyan negyven év tapasztalatai nyomán gondolnánk. Az eredeti jaltai megállapodások tartalmazznak ugyan olyasmit, ami *meghosszabbítható* az erőszakalkalmazás jóváhagyásáig, de semmi sem bizonyítja, hogy az ilyen meghosszabbítás összhangban van a tárgyalófelek közös szándékaival, és az értekezlet dokumentumai között akad olyan is, amelyik kifejezetten ellentmond neki. Ez a szöveg a „Nyilatkozat a felszabadított Európáról”, mely meg-

ismétli az Atlanti Charta üzenetét: az új kormányok közül a szövetségesek kizárólag azoknak a legitimitását ismerik el, amelyek szabad választások útján kerültek hatalomra és biztosítják az alapvető szabadságjogokat. Addig is, amíg a választásokat meg lehet tartani, az átmeneti kormányoknak minden demokratikus erőt reprezentálniuk kell. Szó szerint véve ez a Nyilatkozat kizárja, hogy bármely szövetséges hatalomnak jogában állna kényszerrel alkalmazni a szabad választások megakadályozására, szabadon megválasztott kormányok eltávolítására, nem szabadon választott és nem reprezentatív kormányok hatalomra segítésére vagy hatalmon tartására. Ezt nevezném a jaltai megállapodások „atlanti értelmezésének”.

Igaz, e szigorú tilalmakat mindjárt Jaltában, s mindjárt az első vitás ügyben megszegették. A kérdés az volt, milyen lengyel kormányt ismerjenek el a szövetségesek. Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia vezetői az 1939. szeptember 1. előtti lengyel állam jogfolytonosságából indultak ki, s ennek megfelelően a Londonban működő emigráns-kormányt tekintették Lengyelország törvényes kormányának. A Szovjetunió, mely 1939-ben osztozott a náci Németországgal a lengyel állam felségterületén, '41 júniusa után felvette ugyan a diplomáciai kapcsolatot ezzel a kabinettel, '43-ban azonban megvonta tőle az elismerést, és miután csapatai lengyel földre léptek, Lublinban létrehozott egy kommunistákból és kisebb kommunistabarát körök tagjaiból álló Nemzeti Felszabadítási Bizottságot; ez '44 őszén áttette a székhelyét Varsóba és ott ideiglenes kormányként kezdett tevékenykedni.

A Nyilatkozat értelmében a szovjet álláspont tarthatatlan volt. Sztálin azonban nem a demokrácia és a szuverenitás elveivel érvelt. Ő a Szovjetunió biztonsági érdekeire hivatkozott. A londoni emigráns-kormány szovjetellenes, és a szovjet állam nem engedheti meg, hogy a határai mentén ellenséges kormányok működjenek. Kivált Lengyelországban, amely az utolsó két háborúban az Oroszország elleni német támadás felvonulási területe volt.

Sztálin érvelésének bizonyos erkölcsi súlyt adhatott a Szovjetunió iszonyatos vérvesztesége, ami iránt — még javában dúlt a háború — Churchill és Rooseveltnem lehetett érzéketlen. Ám az érzelmeknél alighanem többet nyomtak a latban a realitások (Lengyelországot a Vörös Hadsereg szállta meg) és az érdekek

(Churchill Nagy-Britannia balkáni pozícióit kívánta megszilárdítani, Rooseveltet főként az érdekelte, hogy a Szovjetunió belépjen a Japán elleni háborúba). Akárhogy is volt, a nyugati fél beadta a derekát. Azonban vegyük észre: még így is csak bizonyos korlátozással ismerték el a Szovjetuniónak azt a jogát, hogy meghatározza, milyen kormány legyen a szomszédságában. Nem fogadták el akkori összetételében a lublini kormányt, ragaszkodtak a két kabinet valami fajta egyesítéséhez. De a Nyilatkozat elveit vitathatatlanul feladták. A Lengyelország körüli vita e megoldása az a precedens, amely alapot ad a jaltai megállapodások második értelmezésére. Ezt nevezném „lublini értelmezésnek”.

Látszólag csupán átmeneti jelentőségű volt az engedmény, hiszen Churchill, Roosevelt és Sztálin abban is megegyeztek: néhány hónapon belül megtartják a választásokat Lengyelországban – s akkor elévült volna a vita, hogy melyik ideiglenes kormányt kell elismerni. Ám ha egyszer a jogfolytonosságot megtestesítő kormánytól meg lehetett vonni az elismerést azon az alapon, hogy veszélyezteti a Szovjetunió érdekeit, miért ne lehetett volna ugyanígy eljárni a szabadon megválasztott új kormánnyal is? Arra a kérdésre tehát, hogy milyen jogai vannak a Szovjetuniónak a Vörös Hadsereg által megszállt országokban, a jaltai dokumentumok két egymásnak ellentmondó választ kínálnak: az „atlanti”-t és a „lublini”-t.

Mielőtt továbblépnénk, állapítsuk meg: a kettő nem volt eleve összeegyeztethetetlen. Elképzelhető volt, hogy sikerül olyan kormányzati formát találni, amely egyszerre tesz eleget a szabad választások elvének és a Szovjetunió befolyási igényeinek. Ilyesvalamit célzott például az 1945 szeptemberi magyarországi kompromisszum, amikor a kormányzó pártok megegyeztek egymással és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet elnökével: szabályos kompetitív választásokat tartanak ugyan, de a kormány összetételét a parlamenti mandátumok megoszlásától függetlenül határozzák meg. Kérdés, persze, mekkora távolság lehet a parlamenti és az államigazgatási erőviszonyok között, hogy a rendszer tartósan fenn tudjon maradni. Magyarországon meglehetősen jónak látszottak a feltételek az ilyen megoldáshoz, Romániában, Bulgáriában és kivált Lengyelországban sokkal rosszabbnak. A szövetségesek azonban nem vizsgálták meg, hogy összeegyeztethető-e a megállapodásaik „atlanti” és „lublini” vonala közötti kompro-

misszum a térség társadalmi és politikai viszonyaival. Odáig sem jutottak el, hogy legalább egymás között kialakítsanak valamilyen kompromisszumot.

Amikor Jaltában összeültek, az antifasiszta koalíció már elérkezett a fordulópontjához. A náci veszély már nem volt eléggé súlyos, hogy csillapítsa a Szovjetunió és az angolszász hatalmak közötti ideológiai és hatalmi ellentéteket, melyek másfelől egyre nyilvánvalóbbá váltak, ahogy megkezdődött a berendezkedés Közép- és Délkelet-Európa felszabadított-megszállt országaiban. De a teljes szakítás még elkerülhetőnek tűnt; senki nem sejtette, mennyire közel van. Így hát kézenfekvőnek látszott az ilyen helyzetekben szokásos diplomáciai műfogást alkalmazni: amiben nem sikerült egyeztetni az álláspontokat, arról szándékolt homályossággal nyilatkoztak az értekezlet dokumentumai.

A megoldások lebegtetése a birtokon belül lévő Szovjetunió-nak kedvezett. A következő hónapokban a szovjet állam rendremásra csikarta ki a nyugati felek jóváhagyását olyan döntésekhez, amelyek ellentmondtak a jaltai megállapodások „atlanti értelmezésének”, sőt, azt is kérdésessé tették, hogy legalább a „lublini értelmezésbe” beépített korlátozásoknak van-e értelme. Előbb a lengyel kormány átszervezésével kapcsolatos felfogását erőltette rá a partnereire: nem lesz új kormány, hanem a lublini kabinetet egészítik ki néhány londoni miniszterrel. Majd a Románia és Bulgária körüli válságban erőszakolt ki a számára kedvező megoldást. Romániában a király visszavonta követelését, hogy Groza nem reprezentatív kabinetje mondjon le, annak fejében, hogy két ellenzéki politikust bevesznek a kormányba. Bulgáriában az egységlistás választások érvénytelenítéséről mondtak le a nyugati hatalmak, cserébe a kabinet ugyanilyen kibővítéséért. De minél nyilvánvalóbbá válik, hogy nincs megállás, annál kevésbé hajlandó Nagy-Britannia és az Egyesült Államok elfogadni a „lublini értelmezés” jogosultságát. Az angolszász hatalmak '45 végétől mindinkább visszatérnek az atlanti retorikához, a jaltai egyezség megszegésével vádolják a Szovjetuniót, és kezdenek úgy viselkedni, mintha Churchill és Roosevelttel soha nem ismerte volna el a Szovjetunió-nak azt a jogát, hogy geopolitikai érdekeit fölébe helyezze a felszabadított Európáról tett Nyilatkozat elveinek. Sztálint azonban nem fékezi, hanem tovább hajtja a kapcsolatok megromlása. Minél kevésbé remél tartós kompromisszumot, annál

kevésbé igyekszik elfogadható színben feltüntetni a „lublini értelmezést”, és közben azzal vádolja volt szövetségeseit, hogy az atlanti elvek védelmezésének ürügyén háborút készítenek elő a '45 utáni status quo erőszakos megváltoztatására. A jaltai egyezség két antagonisztikus értelmezésre hullik szét, tetőfokára jut a hidegháború.

Így tehát 1945 és '47 között nem szilárdult meg a jaltai megállapodások olyan egységes és kellően tisztázott értelmezése, amelyhez a hidegháborús korszak végén a nagyhatalmak visszanyúlhattak volna. Amit készen találtak, abba éppúgy belefért Kelet-Európa szovjetesített államainak demokratizálása és szuverénitásuk helyreállítása (amíg a szovjet állam beéri olyan geopolitikai biztosítékokkal, melyeket szuverén, demokratikus kormányoktól kaphat), mint a térség maradéktalan szovjetesítése és a periodikus szovjet katonai beavatkozás (amíg a nyugati fél beéri olyan viszontengedményekkel, amelyek ezzel is összeegyeztethetők).

Csak később, 1956 és '68 nyomán dőlt el, hogy Jalta mit fog jelenteni. A magyar forradalom leverése, Csehszlovákia megszállása eldöntötte, hogy a Szovjetunióval sem az „atlanti értelmezés” alapján, sem az „atlanti” és a „lublini” értelmezés közötti kompromisszum alapján nem lehet egyetértésre jutni. Ám ez a kemény tapasztalat, különös módon, éppúgy hozzájárult az enyhülés megkezdődéséhez, mint a sztálinista terror leépülése, mint a szovjet világrendszer kereskedelmi és kulturális elszigeteltségének csökkenése, mint a hozzávetőleges stratégiai egyensúly kialakulása, '56 és '68 ugyanis eloszlatta a nyugati fél illúzióját, hogy Kelet-Európa szovjetesítése ideiglenes állapotnak tekinthető. Ezzel megnyílt az út a jaltai megállapodások tartalmának tisztázása, közös értelmezés kialakítása felé. A nyugati hatalmak elismerték, hogy Kelet-Európa szovjet rendszerű kormányzatai legitim kormányok, és — legalábbis a titkos diplomáciában — elismerték azt is, hogy a Szovjetunió erőszakot alkalmazhat, ha e kormányok hatalma veszélybe kerül. Cserében viszont megpróbáltak szabatosabb, számonkérhető tartalmat adni a jaltai megállapodások másik felének, annak, ami a Szovjetunió cselekvési szabadságát mégiscsak korlátozza ebben a térségben. Intézményesített ellenzékéről, reprezentatívabb kormányról természetesen már nem lehetett szó. De úgy látszott, nem mond ellent a

szovjet rendszerű kormányzatok elismerésének, ha az emberi jogok védelmét nemzetközi jogi egyezményekben foglalják. Ez a szerep jutott az Egyetemes Emberi Jogok Egységokmányának s a Helsinki Zárónyilatkozat ún. „harmadik kosarának”, mely az emberek szabad mozgásáról, az eszmék szabad áramlásáról rendelkezik. A 70-es évek derekára kialakult tehát a jaltai megállapodások első egységesebb és valamennyi fél által elfogadott értelmezése; ezt az alábbiakban „helsinki értelmezésnek” nevezem.

Úgy tűnt, a „helsinki értelmezés” hosszú távra rendezett viszonyokat teremthet Európában. A Szovjetunió vezetői megkapták, amit '45 után a nyugati hatalmak nem voltak hajlandók megadni: a fegyverszüneti határok véglegesítését, a kelet-európai szovjet befolyási övezet tudomásulvételét, a térség szovjet rendszerű kormányzatainak nemzetközi elismerését. Ennyi eredményért cserében elfogadható árak látszottak az emberi jogi kikötések; annál inkább, mert a gyakorlatban nagyon kevés és jól kézben tartható engedményről volt szó (ezekre mindjárt visszatérek). De a nyugati fél sem érezhette vesztesnek magát. Néhány kézzelfogható eredményt is elért: így Berlin helyzetének rendezését, valamivel szabadabb érintkezést a két német állam polgárai között. S még fontosabbnak látszott, amit hosszabb távon remélhetett. Számítani lehetett rá ugyanis, hogy az emberi jogok nemzetközi jogi megerősítése, valamint a kapcsolatok nyitottabbá válása fokozatosan elviselhetőbbé teszi az életet a térség országaiban. Így a Szovjetuniótól függő kormányzatok lassan a lakosság szemében is némi legitimitást szereznek; a politikai feszültség csökkenése lehetővé teszi a represszió enyhítését, ezzel pedig megindulhat az evolúció valamiféle plurálisabb gazdasági és politikai rendszer felé. Henry Kissingertől Willy Brandtig az egész hivatalos Nyugat így értelmezte a „helsinki alku” jelentőségét.

Csakhogy ez a kompromisszum éppúgy nem bizonyult szilárdnak, mint az eredeti. Felborulásában tudvalevőleg szerepet játszottak egyéb, Európán kívüli események is, így a fegyverkorlátozási egyetértés összeomlása, Afganisztán szovjet megszállása, a közép-amerikai válság és sokminden más. De vegyük észre: maga a helsinki kompromisszum is alá volt aknázva. Az a bizonyos Egységokmány rendkívül liberálisan határozza meg az em-

beri jogok körét. Van itt minden: vallásszabadság, sajtószabadság, egyesülési szabadság — másfelől a munkához, az egészséghez, mi több, az üdüléshez való jog is. Ez eleve ürügyet ad az alapvető jogok megsértésére. Minden emberi jognak nyilvánított jó dolgot egyszerre egyetlen állam sem képes biztosítani a polgárainak; a Szovjetunió és a befolyási övezetéhez tartozó államok képviselői tehát könnyűszerrel védekezhetnek oly módon a bírálatokkal szemben, hogy itt talán kevesebb valósul meg a negatív jogokból, ám a pozitív jogokból annál több. Azonban ez a kisebbik baj. Nagyobb baj, hogy a retorika és a valóságos célok most is éppolyan fényévnnyi távolságban voltak egymástól, mint annak idején az „atlanti értelmezésben”. Amikor a nyugati hatalmak elfogadtatták a Szovjetunióval az alapvető szabadságjogokat, szemlátómást nem arra gondoltak, hogy kelet-európai csoportokat majd független szervezetek, intézmények, sajtó létesítésére fog buzdítani ez a megállapodás. Sokkal szerényebb eredményekre számítottak: szabadabb kivándorlás, általában élénkebb mozgás Kelet és Nyugat között, néhány nyugati magazin az újságos standokon, effélék. *Ebben*, ha nem is súrlódásmentesen, együttműködhetek volna a Szovjetunióval. A KOR, a Charta, a szovjet Helsinki-csoportok megalakulása, a független sajtó elterjedése azonban váratlan konfliktus-helyzetet teremtett. A Szovjetunió megint úgy viselkedett, mint 45—47-ben: birtokon belül lévén, egy jottányit sem engedett. Példátlan méretűvé vált a szovjet disszidensek üldözése, a csehszlovák erőszakos szervezetek könyörtelenül lesújtottak a Charta aktivistáira, és amikor a KOR mozgalma általános munkásmozgalommá szélesedett, majd létrejött a Szolidaritás, akkor megisméltődött 1956 és 68: a társadalom nyilvánított akaratával a leplezetlen erőszakot állították szembe. A nyugati hatalmak mindezt nem próbálták megakadályozni — de lenyelni sem tudták. Így aztán a „helsinki” konszenzus éppúgy két ellentétes értelmezésre hasadt, mint annak idején az eredeti jaltai megállapodás: az egyik fél az egyetemes emberi jogokat lobogtatja, a másik meg azt ismételteti, hogy az efféle vádaskodás csak ürügy a Szovjetunió és a kelet-európai államok belügyeibe való beavatkozásra. Így állnak a dolgok ma, 40 évvel Jalta, 10 évvel Helsinki után.

Visszapillantván az előadásom elején megfogalmazott dilemmára, most már megállapíthatjuk: Jalta közkeletű értelmezéséből

hibás kérdés következik. Az eredeti jaltai megállapodás nem tartalmazott olyasmit, hogy a Szovjetunió erőszakot alkalmazhat az általa megszállt országok politikai rendszerének megóvása érdekében. Ez az engedmény Jalta későbbi, történelmi értelmezésének a része. *És ez az értelmezés 1976–81 között megrendült.* Európa jövője nem kis részben attól függ, hogy mi kerül a helyébe. A jaltai megállapodás hatálytalanítására a belátható jövőben nem számíthatunk. Újraértelmezése azonban elkerülhetetlen. El lehet-e jutni egy olyan értelmezéshez, amely a Szovjetuniónak tett engedmények között nem tartalmazza az erőszakalkalmazás jogát, és az eddiginél határozottabban védelmez bizonyos alapvető, minimális emberi jogokat – ez a helyesen fölített kérdés. Ettől függ, hogy Kelet-Európa szovjet rendszerű országai kijuthatnak-e a társadalmi és gazdasági zsákutcából. Ám ettől függ az európai status quo stabilitása is.

A hidegháború tanulsága első pillantásra egyértelműen kiábrándítónak látszik: a szovjet államot csak ellenséges magatartásra hangolják, ha befolyási övezetében olyan korlátozásokat próbálnak elfogadtatni vele, amelyeket magától nem tartana be. Való igaz, a Szovjetunió számára elfogadhatatlan megoldások nem lehetnek stabilak. Azonban ne induljunk ki abból, hogy a Szovjetunió ma is elutasíthatja mindazt, amit negyven évvel ezelőtt elutasíthatott. 1945 és 48 között a szovjet állam csupán regionális hatalom volt, hadereje lényegében hagyományos szárazföldi erő, gazdasága, kulturális és tudományos felépítménye elszigetelt, s egyelőre elegendő fejlődési forrást meríthetett újonnan meghódított befolyási övezetének anyagi és szellemi kizsákmányolásából. Míg a mai Szovjetunió stratégiai világhatalom; katonailag hasonlíthatatlanul erősebb, mint a II. világháború végén volt, de épp ezért nehezen kerülheti el, hogy valamiféle szabályozott viszonyt keressen az Egyesült Államokkal. A fegyverkezési versenyhez, a gazdasági fejlődéshez nélkülözhetetlen tőkét és modern technikát már nem kaphatja meg a hozzá hasonlóan félig fejlett vagy önmagához visszazüllesztett kelet-európai országoktól, sőt a lakosságának ellátásához szükséges gabonát sem. Ezer szálon függ a szovjet övezeten kívüli világtól – beláthatatlan következményei volnának a számára, ha a teljes elzárkózást választaná.

Az enyhülési korszak tanulsága még összetettebb. Bár az

emberi jogok körüli vita kísértetiesen emlékeztet a szabad választások körüli terméketlen, retorikus csatározásokra. De ezt a vitát nem az lobbantotta föl, hogy a nyugati hatalmak irreálisan sokat kívántak a Szovjetuniótól. Beérték volna egészen szerény engedményekkel is. Csakhogy Kelet-Európa nem érte be azzal az irreálisan kevéssel, amiben a Szovjetunió és nyugati partnerei megállapodni véltek. A hidegháború éveiben minden helyi ellenállást megtört a totalitáriánus terror. De ahogy az elnyomás korlátozottabbá és kiszámíthatóbbá vált, már nem lehet a térség tartós nyugalomát másként, mint elfogadható engedményekkel biztosítani. Nemcsak a Szovjetunió számára elfogadhatatlan megoldások instabilak: azok is, amelyekkel Kelet-Európa népei nem tudnak együtt élni.

1956 és 1968 után a Szovjetunió tudott olyan engedményeket kínálni, amelyek átmenetileg lecsillapították Kelet-Európát. 56 után a mindennapi élet normalizálását, a második, „kis” sztálin-talanítást, és mindenekelőtt a szovjet nyersanyagszállításokra alapozott beruházási nekilendülést. 68 után a Nyugathoz fűződő gazdasági és kulturális kapcsolatok iránti nagyobb türelmet, és megintcsak olcsó nyersanyagokat, energiahordozókat egy újabb beruházási fellendüléshez. 1981 után a Szovjetunió semmit nem tud kínálni. Szállításait korlátozza, az árakat emeli, a térség országait igyekszik visszaterelni az önellátó KGST keretei közé, s ugyanakkor a lehetőségekhez mérten velük fizetteti meg a saját beruházásaihoz szükséges nyugati berendezéseket. Ilyen körülmények között nem számíthat rá, hogy a maga erejéből rendet csinál Kelet-Európában. De persze arra sem lehet számítani, hogy visszavonul a térségből. Ezért a KOR ajánlata változatlanul időszerű. Hogy lesz-e belőle valami, ez valószínűleg attól függ: mit fog jelenteni a jaltai megállapodás az európai békét szavatoló hatalmak kapcsolatában.